

сторона відразу висловила сумніви в автентичності документа. Так, у «Пересторозі» полеміст говорить про це послання, хоч і не називає його, так: «книги вигадують, пишучи під датою старою, письмом старим, нібито колись тая згода існувати мала. Але придивися пильно в саму мову – і побачиш, що хоча такі твори старі вигадують, однак мова вся Потієва, мов би устами сам говорив» [7, с. 229]. Відтак, за «Посланням Мисаїла» надовго закріпилася слава документа сумнівного походження, яка тяглася за ним фактично аж до кінця XX ст. Хоча з кінця XIX ст. деякі науковці почали висловлюватися на захист автентичності послання (серед найвідоміших апологетів автентичності «Послання Мисаїла» православний митрополит Макарій Булгаков [6, с. 1794–1795] та Михайло Грушевський [3, с. 210–211]), остаточної певності щодо цього (яку міг принести лише якийсь список, що постав іще перед Берестейською унією) не було. Лише наприкінці XX ст. були зроблені відкриття, які поставили крапку в суперечках щодо автентичності «Послання Мисаїла». У 1970–х рр. у Смоленському обласному краєзнавчому музеї було відкрито повний список послання (у збірнику СОКМ 9907), який дослідники датували 1520–ми роками [9, с. 626], тобто ще задовго до Берестейської унії та народження Іпатія Потія, що остаточно доводило автентичність грамоти. Однак Смоленський список став не єдиним доказом автентичності «Послання Мисаїла». Окрім нього було знайдено ще доволі великий фрагмент послання в Синодальному зібранні Державного історичного музею в Москві, також датований першою половиною XVI ст. (у збірнику Синод. 700). Ці знахідки розвіяли останні сумніви в автентичності грамоти Мисаїла. Відтак текст Синодального фрагменту був надрукований у 1992 [10, с. 1071–1074] та 2002 [8, с. 291–296] роках, а повний текст послання за Смоленським списком – 2013 р. [5, с. 410–427].

Попри публікацію всіх відомих на сьогодні списків, аналіз характерних для них особливостей, зокрема мовних і графіко–орфографічних, досі не проводився, тож мета цієї публікації – заповнити цю прогалину, проаналізувавши наявні в різних списках «Послання Мисаїла» елементи другого болгарського впливу (також – 2–го південнослов'янського впливу, далі – 2 ПСлВ), щоб визначити, які елементи і наскільки були присутні в архетипі документа – грамоті, від якої беруть свій початок усі відомі нам списки, що необхідно для критичного видання послання. Та перш ніж перейти безпосередньо до аналізу, слід зробити кілька зауважень. Перше з них стосується Кревського списку «Послання Мисаїла», текст якого був опублікований І. Потієм 1605 р.: на жаль, рукопис із ним втрачений, як і примірники кириличного першовидання, тому в аналізі цього списку будемо спиратися на видання С. Голубева, зроблене на підставі двох наявних іще в XIX ст., хоч і неповних, примірників видання 1605 р. (текст, якого бракувало в цих примірниках, С. Голубев відновив за виданням о. А. Петрушевича [12], зробленого на базі рукописних списків з першодруку 1605 р.). При цьому, звісно, слід робити скидку на можливі втручання видавця в орфографію Кревського списку з метою полегшення читання та розуміння читачами публікованого ним документа. Друге зауваження стосується терміна «другий болгарський»

УДК 261.7

Заторський Н.,
докторант богослов'я в університеті м. Фрібур
(Швейцарія), o_nazarj@yahoo.de

ЕЛЕМЕНТИ 2–ГО ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ВПЛИВУ В НАЯВНИХ СПИСКАХ «ПОСЛАННЯ МИСАЙЛА»

Проаналізовано найбільш помітні ознаки другого південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» – Смоленському, Синодальному і Кревському. На підставі цього було зроблено висновок, які з перелічених характеристик і якою мірою були присутні в архетипі документа – грамоті, від якої пішли існуючі на сьогодні тексти. Також графіко–орфографічне дослідження різних списків дозволило приблизно визначити час постановки Кревського списку, рукопис якого на сьогодні втрачений.

Ключові слова: «Послання Мисаїла», другий південнослов'янський вплив, Кревський список, Смоленський список, Синодальний список.

«Послання Мисаїла до Папи Римського Сикста IV», укладене в 1476 р. й підписане рядом представників українсько–білоруської духовної та політичної еліти, стало відомим ширшому загалові допіру завдяки його публікації унійним митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р., в розпалі полеміки навколо унії Київської митрополії з Римом, укладеної 1596 р. Через наявні в листі запевнення про дотримання Київською митрополією Флорентійської унії (яка була укладена між Східною і Західною Церквами у 1439 р.), православна

чи то пак «другий південнослов'янський вплив», уперше впровадженого ще Олексієм Соболевським [11], під яким мається на увазі як поява на Русі творів, перейнятих від (чи за посередництвом) південних слов'ян (особливо болгар), так і сукупність змін у писемності руських книжників XV ст., яка наближала її до південнослов'янських норм [11, с. 1–3]. Метою цієї публікації є лише проаналізувати наявність у текстах списків «Послання Мисаїла» сукупності графіко–орфографічних ознак, характерних для другого південнослов'янського впливу, залишаючи за рамками статті дискусію як щодо самої назви, так і щодо причин і суті цього явища. Зрештою, навіть завзяті противники теорії О. Соболевського визнавали існування самого феномену й виділяли в ньому ті ж ознаки, хоч і цілком відмінно трактували його причини [4, с. 145; 13, с. 54]. Врешті–решт, невелике технічне зауваження стосується частих посилань на тексти Смоленського та Синодального списків: у квадратних дужках подаються посилання не на сторінку в певному виданні, а на номери аркушів у відповідному рукописі, оскільки це суттєво полегшує орієнтування в тексті того чи іншого джерела, незалежно від часу й місця його видання.

Наявність у «Посланні Мисаїла» численних графіко–орфографічних ознак 2 ПСлВ не дивує, оскільки документ постав у час, коли цей вплив на Русі досяг свого піку. У дослідженні, присвяченому цьому феноменові, Марія Гальченко опиралася насамперед на рукописи з теренів північної Русі [1, с. 129–131], що особливо важливо з огляду на те, що, за винятком Кревського списку, місцем постановня якого, швидше за все, було Велике князівство литовське (ВКЛ), Смоленський та Синодальний списки, як виглядає, постали саме в Московщині [9, с. 627; 10, с. 1064]. Але навіть на теренах сучасної України ознаки 2 ПСлВ прослідковуються досить чітко, як виявив проведений дослідницею графіко–орфографічний аналіз Євангелія з тлумаченням Теофілакта Болгарського, що постало в Києво–Печерській Лаврі у 1434 р. [1, с. 131]. Приглянмося, отже, до ознак 2 ПСлВ в наявних текстах «Послання Мисаїла».

«Однією з ознак 2–го ПСлВ, що рано з'являються у давньоруських рукописах, є **вживання літери ь замість ѣ після літер твердих приголосних на кінці слів** (у тому числі на кінці деяких прийменників–префіксів)» [1, с. 137]. Разом з тим, це правило не набуло великого поширення, тому науковець була змушена визнати: «нам невідомі руські рукописи, переписувачі яких незмінно слідували б поданому вище правилу. У давньоруських рукописах того часу ми зазвичай спостерігаємо варіативність написань одних і тих же словоформ: вони можуть мати на кінці після букви твердого приголосного як ѣ, так і ь. У східнослов'янських рукописах найчастіше ь пишеться замість ѣ на кінці слів після букв приголосних, непарних за твердістю–м'якістю: г, к, х, а також після літер в, м, хоча зустрічаються й написання з ѣ замість ь і після інших приголосних» [1, с. 138].

Таке написання іноді зустрічаємо у Смоленському списку. Так, до прикладу, у словах «телѣсь» [5, арк. 254], «раздорově» [5, арк. 246], «дѣшь» [кдушь», тричі: 5, арк. 229зв, 231зв, 239], «нѣшь» [нашь», двічі: 5, арк. 242, 243зв]. Часто переписувач проставляє

м'який знак також після кінцевої «м», як згадувала й М. Гальченко, в іменниках (найчастіше в орудному відмінку), а також займенниках, рідше у прикметниках чи в дієсловах першої особи множини, що закінчуються на «м»: «снѣмъ» [«сыномъ», 5, арк. 235зв], «гсѣмъ» [«Господемъ», 5, арк. 246зв], «гсѣмъ» [«Господнимъ», 5, арк. 254], «именемъ» [двічі: 5, арк. 252, 254], «срдѣмъ» [«сердцемъ», 5, арк. 257зв], «наемъ» [двічі: 5, арк. 252зв, 257], «квемъ» [5, арк. 252зв. (двічі)], «ишемъ» [5, арк. 254], «глѣмъ» («глаголемъ», 5, арк. 261).

Подібне вживання м'якого знака в Кревському списку зустрічається доволі рідко. Як приклад інверсії «ь» всередину слова можемо навести слово «всѣимъ» [2, с. 211], однак приклад цей доволі непевний, бо на даному місці видання АЮЗР іде за публікацією о. А. Петрушевича, оскільки в оригінальних виданнях бракувало сторінок [2, с. 210, прим. *]. Інші приклади таких слів певніші, оскільки взяті з тих сторінок, які С. Голубев відтворив за першодруком «Послання Мисаїла». До них відносяться все ті ж іменники, займенники, прикметники та дієслова, що в різних відмінках та формах закінчуються на «м», усі переважно наприкінці твору: на с. 226 – «благословеніемъ», на с. 227 – «домъ», «нагѣмъ», «страннымъ», «всѣмъ», «наемъ», «пишемъ», а також на с. 228 – «твоимъ». Серед інших прикладів – «имашъ» [2, с. 230], «великихъ» [2, с. 226], «духовнихъ» [двічі: 2, с. 226, 227], «даровъ» [2, с. 226].

Що стосується Синодального списку, то зрідка надibuємо й у ньому написання з «ь» відповідно до узусу 2 ПСлВ, який ми зустрічали і в обох інших списках «Послання Мисаїла». Наприклад у слові «отѣмъ» [«отѣемъ», 8, арк. 300] чи «дѣшь» [«душь», тричі: 8, арк. 302зв, 303зв, 306зв].

Іншою ознакою 2 ПСлВ є інверсія твердого знака: «Правило, згідно з яким ь писався на кінці слів, а ѣ – всередині слів, склалося в болгарських рукописах XIII–XIV ст.» [Гальченко, с. 138] Якщо прослідкувати внесення твердого знака всередину слів у наявних списках, то помітимо, що найчастіше він писався після приголосних, якими закінчувалися певні частини слова. Переважно через «ѣ» переписувачі маркували останню літеру кореня слова, подекуди префікса, і дуже рідко суфікса. У Смоленському списку переважає виділення твердим знаком префікса: «сѣвыше» [двічі: 5, арк. 229, 236], «вѣмѣні» [5, арк. 229], «сѣклада» [5, арк. 235], «вѣслѣдъ» [5, арк. 237], «вѣказана» [5, «вѣказанаго», арк. 227зв], «вѣкорено» [5, арк. 228]. Рідше надibuємо маркування кореня: «сѣрафимський» [5, арк. 231зв], «вселенського» [5, арк. 234], «римського» [5, арк. 236] та ін. Прикладом маркування суфікса може бути слово «снѣвство» [«сыновѣство», 5, арк. 239].

Особливо часто зустрічаємо такий спосіб написання слів у Кревському списку. Ось, до прикладу, виділення твердим знаком префікса: «возьможетъ» [2, с. 202], «объновлени» [2, с. 204], «подънебеснаго» [2, с. 204], «вѣстыгивая» [2, с. 205]. І практично на кожному кроці зустрічаємо в Кревському списку маркування твердим знаком останньої літери кореня: «соборъный» [2, с. 205], «чудноумному» [2, с. 205], «сѣрафимського» [2, с. 202], «начальнейший» [2, с. 205], «пріемъше» [2, с. 204] та ін. Прикладом вживання «ѣ» після суфікса можуть бути слова «небесною» [2, с. 202] та «поистинъни» [2, с. 204].

У Синодальному списку такі внесення твердого знака всередину слова є радше винятком: «достоинства» [8, арк. 300зв], «любви» [8, арк. 301зв] («ъ» виправлений з «о»), «бескровную» [8, арк. 303], «встыгавая» [8, арк. 306] (це ж слово з «ъ» і в Кревському списку: «встыгияя» [2, с. 205]) та «въбл҃гсвятся» [8, «въблагословятся», арк. 309зв]. Однак до цих п'яти випадків слід додати слова з паєриком, який використовувався паралельно з твердим знаком як його еквівалент, як свідчить наступне порівняння деяких слів у Синодальному та їх відповідників із обох інших списків: «в'пер'вых» [8, арк. 297зв] – «въ первых» [5, арк. 226] – «во первых» [2, с. 200]; «истин'ною» [8, арк. 300] – «истинною» [2, с. 202]; «им'же» [8, арк. 300зв] – «имже» [2, с. 202], «вън'чав'ши» [8, арк. 300зв] – «вънчавши» [2, с. 202], «ар'хирѣю» [8, арк. 300зв] – «архирею» [2, с. 202]; «ков'чега» [8, арк. 301] – «ковчега» [2, с. 202], «предив'ных» [8, арк. 301] – «предивных» [2, с. 202]. Хоча іноді паєрик у Синодальному списку відповідає м'якому знаку в інших (теж одна з ознак 2-го ПСЛВ – див. нижче), як-от у слові «вер'ховных» [8, арк. 299], де Смоленський список подає «врховных» [5, арк. 227], однак переважно паєрик передає твердий знак. Про це свідчить також порівняння написання слів із паєриком у Смоленському та Кревському списках: «неззор'на» [5, арк. 233зв] – «неззорьна» [2, с. 207], «бедам'же» [5, 253зв] – «бедамже» [2, с. 224]. Інколи паєрик знаходимо на тому самому місці в Синодальному і Смоленському списках, як-от у слові «живонаписан'но» [8, арк. 301; 5, арк. 228].

Ці порівняння наводять на думку, що слова із внесенням «ъ» всередину слова, як вони передані в друкованих виданнях Кревського списку, в його оригіналі також писалися через паєрик. Можливо, на твердий знак їх змінив митрополит Іпатій, готуючи кириличне видання послання.

Типовим для «Послання Мисаїла» є і вживання «ъ» замість літери «о» у префіксах (переважно з початковими літерами «в» та «с»). Особливо часто бачимо це у Смоленському списку, наприклад у словах «възвѣщаючи» [5, арк. 227], «въдрози» [5, арк. 227зв], «възлюбих» [5, арк. 233], «въистину» [5, арк. 228зв], «въможно» [5, арк. 228зв], «възраста» [5, арк. 229зв], «съвршена» [5, арк. 229зв], «съвокупить» [5, арк. 229зв–230], «съблюдено» [5, арк. 231], «съставление» [5, арк. 231зв], «създание» [5, арк. 231зв], «съвокупление» [5, арк. 236] та ін. Також іноді зустрічаємо «ъ» замість «о» в односкладових словах, як-от «нъ» замість «но» [5, арк. 233зв].

У Кревському списку, як виглядає, переписувач (чи видавець?) модернізував такі написання, проставляючи замість «ъ» літеру «о», іноді навіть там, де вона не дуже пасує, як наприклад у прийменниках (які писалися разом зі словом): «во день» [2, с. 204], «во мѣстехъ» [2, с. 204], «во духовную» [2, с. 201] замість прийменника «въ») (як подають у всіх цих випадках Смоленський та Синодальний списки), «ко похваленію» [2, с. 202] замість «к похваленію», як читаємо у Смоленському списку [5, арк. 228зв]. Однак і попри ці корективи можемо подекуди й у Кревському списку помітити сліди первісного написання з твердим знаком замість «о», як-от у словах «въистинну» [2, с. 203], «съзидахомся»

[2, с. 205] (так само і в Смоленському списку: «съзидахомся» [5, арк. 232], тоді як у Синодальному змінено з «ъ» на «о»: «созидахомся» [8, арк. 306зв]), «съвершены» [2, с. 206] (у Смоленському списку також із твердим знаком, хоча слово й написане помилково: «съвршение» [5, арк. 232], а в Синодальному знову змінено на «о»: «совршени» [8, арк. 307]), «събора» [2, с. 208]. Також у слові «въспеняюще» [2, с. 206], де бачимо такий сам префікс і в Смоленському списку, хоча слово знову написано з помилкою: «въспѣвающи» [5, арк. 233], тоді як у Синодальному й цього разу виправлено на «о»: «воспѣнююща» [8, арк. 308–308зв].

Однак, попри помічену часту зміну «ъ» на «о», можна й у Синодальному списку помітити кілька рудиментів старого способу написання. Знаходимо їх у словах «въдрузи» [8, арк. 300] (так само й Смоленському списку: «въдрози» [5, арк. 227зв], тоді як у Кревському виправлено на «водрузи» [2, с. 202]), «съпрстлики» [8, арк. 302] (у Смоленському так само: «съпрстлики» [5, арк. 229], тоді як у Кревському змінено на «о»: «сопрестольники» [2, с. 203]), «възраста» [8, арк. 303] (в СОКМ 9907 так само: «възраста» [5, арк. 229зв], тоді як у Кревському знову через «о»: «возраста» [2, с. 203]), «възлюбих» [8, арк. 308зв] (у Смоленському достоту так само: «възлюбих» [5, арк. 233], а в Кревському через «о»: «возлюбих» [2, с. 206]) та «въбл҃гсвятся» [8, арк. 309зв] (у Смоленському точнісінько так само: «въбл҃гсвятся» [5, арк. 233зв], тоді як у Кревському «возблагословятся» [2, с. 207]). Здається, єдиним словом, де всі списки однотайно подають без виправлень на «о» в префіксі, є «встыгияя» [2, с. 205], яке Синодальний список подає у варіанті «встыгавая» [8, арк. 306], а Смоленський «встыгияя» [5, арк. 231].

Серед ознак 2-го ПСЛВ М. Гальченко виділила також «часте вживання літери «а» у відповідності з /ja/, графема «ї» перед літерами голосних, літери «s» у звуковому значенні /z/, використання акцентних знаків, коми та крапки з комою, наявність численних «південнослов'янських» написань кореневих сполучень з плавними, написання з «ъ» замість «ъ» на кінці слів після твердих приголосних...») [1, с. 131]. Відтак дослідниця доходить висновку, що «в більшості регіонів та центрів давньоруської писемності помітні прояви 2-го ПСЛВ в області графіки, орфографії та почерків настають не пізніше першої половини XV ст.» [1, с. 132].

Зупинимось детальніше на деяких із названих тут ознак другого болгарського впливу та на ступені їх присутності в наявних списках «Послання Мисаїла».

Однією з таких яскравих ознак другого південнослов'янського впливу, є вживання літери «а» для передачі звука «йа», на позначення якого зазвичай використовувалися юс малий чи юс йотований. На думку М. Гальченко, «виникнення такого написання в південнослов'янській, а потім і в давньоруській писемності, вочевидь, зумовлене наслідуванням графіки грецьких рукописів, де немає йотований літер» [1, с. 135].

Особливо багато слів із вживанням літери «а» замість юсів малого та йотованого знаходимо в Смоленському списку. Про це, як і про інші численні ознаки другого болгарського впливу в даному рукописі, було детальніше сказано в статті, яка супроводжувала

видання цього списку в «Українському археографічному збірничу» [5, с. 407], тому назвемо лише кілька прикладів: «прежняа» [5, арк. 236], «арости» [«ярости», 5, арк. 236], «таковыа» [5, арк. 236зв], «чаа» [«чая», 5, арк. 237], «имѣай» [5, арк. 239]. Назагал же частота таких написань у збірнику СОКМ 9907 надзвичайно велика і, можна з певністю сказати, перевершує в кілька разів їх кількість в обох інших списках.

А ось приклади такого написання у Кревському списку: «печерскіа» [2, с. 199], «Антоніа и Феодосіа» [2, с. 199] (так само й у Смоленському списку: «печерскыа», «антоніа и феодсіа» [5, арк. 224зв], а це наводить на думку, що так вони писалися і в архетипі послання). Або у словах «дарованіа» [2, с. 201], «израдна» [2, с. 201] (так само й у Смоленському списку [5, арк. 227]), «цара» [2, с. 203]. Або у словах «Божіа», «исполненіа», «благоуханіа» [2, с. 203], які бачимо написаними через «а» і в Смоленському списку: «бѣѣа», «исполнения», «благоуханіа» [5, арк. 229зв], чи от у слові «милосердіа» [2, с. 204], яке так само пишеться й у Синодальному списку [8, арк. 304], що знову підводить нас до думки, що всі ці слова, вочевидь, так були написані вже в оригіналі послання.

Таке вживання літери «а» для позначення звука «йа» зустрічаємо й у Синодальному списку, як засвідчив останній приклад, однак там кількість таких випадків обмежується, крім поданого вище, наступними кількома: «бѣѣственыа» [«божественныа», 8, арк. 298]), «духовнаа» [8, арк. 298зв], «црѣквына» [«церковныа», 8, арк. 298зв], «подаа» [8, арк. 299], «разньствіа» [8, арк. 306зв] (так само й у Смоленському списку: «разнествіа» [5, арк. 232]).

Як бачимо, більшість таких написань знаходяться на перших аркушах Синодального списку, наводячи на думку, що на початку переписування писець іще намагався передавати орфографію свого антиграфа, та надалі відмовився від цього, модернізуючи написання відповідно до свого узусу та підставляючи юс малий чи йотований там, де колись була літера «а». Цей висновок підтверджують і наведені вище приклади вживання паєрика в Синодальному списку, який зустрічаємо лише на перших аркушах (від 297 до 301), тоді як далі (від 301зв. аж до 309зв) паєрик відсутній повністю. З цього спостереження можна також зробити певні висновки і стосовно втраченого на сьогодні Кревського списка, а саме – що він постав раніше за Синодальний, коли така тенденція до модернізації була ще не настільки сильною. Адже в ньому, навіть якщо аналізувати лише той його фрагмент, який відповідає фрагменту послання зі збірника Синод. 700, кількість написань з «а» замість «я» в кілька разів перевищує ті наведені тут приклади, наявні в Синодальному списку.

Іншою характерною ознакою 2-го ПСлВ є вживання «ъ» чи «ь» в корені після плавних [1, с. 131]. Таке вживання відрізняється від наведеної вище примети 2 ПСлВ, коли «ъ» вносився всередину слова для маркування кінця певної його частини, оскільки тут твердий (іноді м'який) знак знаходиться переважно всередині кореня слова замість «ер», «ел», «ор», «ол». Ось лише кілька прикладів зі Смоленського списку, який містить найбільше таких написань у порівнянні з іншими списками «Послання Мисаїла»:

«прѣвѣнейшому» [5, арк. 227], «врѣховныхъ» [5, арк. 227], «жрѣтву» [5, арк. 227зв], «северньныхъ» [5, арк. 230зв], «вѣткы» [5, арк. 231, 237], «скрѣби» [5, арк. 234], «дрѣзнутъ» [5, арк. 237зв], «грѣдаго» [5, арк. 238], «дрѣжимъ» [5, арк. 238зв].

Зрідка знаходимо внесення переважно твердого знака в корінь слова після плавних і в Кревському списку, відповідно до ознак 2-го болгарського впливу, наприклад у слові «плъни» [2, с. 217]. Однак там у багатьох випадках відповідні голосні «е» чи «о», які раніше опускалися, були додані в буквосполученнях «ер», «ел», «ор», «ол», хоча при цьому збережено і твердий знак. Це свідчить, що написання з «ъ» відповідно до ознак другого болгарського впливу було властиве для архетипу «Послання Мисаїла», а в традиції передавання Кревського списка поступово модернізувалося, почасти залишаючи рудименти старого способу написання у вигляді «ъ» всередині кореня після плавних, хоча потреба в цьому після додавання голосних («е» чи «о») відпала. Бачимо це наприклад у словах «предо~~ль~~жая» [2, с. 202], «совер~~ь~~шенный» [2, с. 202], «вольны» [2, с. 206], «гор~~ь~~нихъ» [2, с. 208], «дер~~ь~~земъ» [2, с. 208]. Що характерно, у відповідниках чотирьох останніх слів бачимо в Смоленському списку також використання твердого чи м'якого знака, відповідно до ознак 2 ПСлВ (звісно, без додавання голосних): «с~~ь~~вершены» [5, арк. 228], «в~~ь~~льны» [5, арк. 233], «гр~~ь~~нихъ» [5, арк. 235], «др~~ь~~знѣмъ» [5, арк. 235зв]. Все це підтверджує попередній висновок про те, що в Кревському списку тут перед нами дещо видозмінені його переписувачем, однак усе ще добре помітні ознаки другого болгарського впливу.

Характерно, що в Синодальному списку таких способів написання з «ъ» чи «ь» набагато менше, ніж у Кревському, однак присутні вони й там, як-от у словах «совер~~ь~~шеное» [8, арк. 298зв] (у Кревському «совер~~ь~~шенное» [2, с. 201]), «совер~~ь~~шенныи» [8, арк. 300зв] (подібний спосіб написання в обох інших списках: «совер~~ь~~шенный» у Кревському [2, с. 202] та «с~~ь~~вершены» у Смоленському [5, арк. 228]) та «совер~~ь~~шени» [8, арк. 307] (в обох інших списках теж є твердий чи м'який знак після «р»: «с~~ь~~вер~~ь~~шены» у Кревському [2, с. 206] та «с~~ь~~вер~~ь~~шение» у Смоленському [5, арк. 232]). Єдиний раз бачимо такий спосіб написання в Синодальному списку в слові з іншим коренем на арк. 309 зв.: «прѣвоначал~~ь~~нѣйшаѣ» (так само й у Смоленському: «прѣвоначал~~ь~~нѣйшаѣ» [5, арк. 233зв]).

Більша частота такого способу написання у Кревському списку (навіть попри наявну в ньому модернізацію) знову ж таки підтверджує наш попередній здогад, що він старший від Синодального, який виявляє більше слідів затирання ознак другого болгарського впливу.

Ще однією ознакою 2 ПСлВ, яку наводить М. Гальченко, є вживання «іі» («іі») перед голосними буквами: «Вживання літери і (і) перед літерами голосних також є однією з перших ознак 2-го ПСлВ в давньоруських рукописах... Правило, у відповідності до якого літера і (і) пишеться перед голосними, складається в південнослов'янській писемності XIV ст., вочевидь, не без впливу грецького письма. В період 2-го ПСлВ воно легко засвоюється давньоруськими переписувачами, оскільки є чисто графічним і дуже простим» [1, с. 135].

Що стосується вживання літери «ї» («іі») у Смоленському списку, то переписувач подекуди ставить її не перед, а після голосних, як–от у словах «блѣчестіи» [5, арк. 224зв], «виленскіи» [5, арк. 224зв], «викариі» [5, арк. 229], «совокупліиі» [5, арк. 229зв], «сиі» [5, арк. 233]. Окрім того, переписувач дуже часто використовує дану літеру вкінці рядка, замінюючи нею літеру іже («и»), коли для останньої вже бракує місця. Наведемо кілька прикладів цього (знак / позначає кінець рядка, а // – кінець аркуша): «велі/каго» [5, арк. 230зв], «приблїжї/тїс» [5, арк. 231], «єді//немъ» [5, арк. 231–231зв], «помі/лоуетъ» [5, арк. 231зв], «напі/сахом» [5, арк. 232], «требующі/мъ» [5, арк. 233зв], «смї/рени» [5, арк. 236]. Однак зустрічаємо в Смоленському списку і вживання літери «ї» («іі») перед голосними, згідно з наведеним М. Гальченко правилом. Тут подаємо лише ті приклади, які знаходяться на початку або всередині рядка, щоб уникнути плутанини з попереднім узусом переписувача: «блѣвєніє» [5, арк. 227], «прїятно» [5, арк. 227зв], «великіа» [5, арк. 229], «аплѣскіа» [5, арк. 229], «прїємше» [5, арк. 231], «разнєствіа» [5, арк. 232], «таковіи» [5, арк. 233]. Та все ж у переважній більшості випадків у Смоленському списку перед голосними вживається саме «и», а не «ї» («іі»), ось приклади цього лише на арк. 226зв.: «дарования», «прошение», «всякиа», «просвѣщенію», «бжиа», «свершению».

Натомість, у Кревському списку зустрічаємо частіше вживання літери «ї» («іі») перед голосними, відповідно до правила, що прийшло з 2–им ПСлВ, хоча іноді трапляються й тут випадки, коли «ї» («іі») стоїть не перед, а після голосної, як–от у слові «царствїи» [2, с. 219]. Однак приклади правильного написання «ї» («іі») переважають, досить лише поглянути на с. 200 видання С. Голубєва: «произволеніємъ», «сію епістолію», «вселенскія», «викарію», «просвѣщеніємъ», «озаренія». Можливо, це сліди редакції С. Голубєва, бо у виданні о. А. Петрушевича переважає вживання перед голосними «и», як–от у відповідниках останніх чотирьох слів з публікації С. Голубєва, які у виданні А. Петрушевича написані через «и»: «вселенскія», «викарію», «просвещениємъ», «озарения» [12, с. 1]. Однак з усього виглядає, що саме С. Голубєв правильно передав першодрук Іпатія Потія, безпосередньо з якого він готував своє власне видання. Тоді як використання «и» перед голосними можна радше віднести до змін, що сталися при переписуванні з першого видання Кревського списка. Адже публікація А. Петрушевича готувалася на основі подальших рукописних списків із першодруку 1605 р., тож наскільки вони зберегли первісний правопис, не міг сказати й сам видавець, а лише передав як спосіб написання, так і розділові знаки, які були у копіях [12, с. 33]. Як би там не було, у «Посланні Мисаїла» в АЮЗР вживання літери «ї» («іі») перед голосною переважає. Тоді як випадки використання «и» перед голосною зустрічаються тут набагато рідше: «Божиємъ» [2, с. 200], «патриархъ» [2, с. 204], «приятємъ» [2, с. 205].

Що ж стосується Синодального списку, то тут, як і в Смоленському, перед голосними переважає використання літери іже («и»), ось приклади лише на арк. 297зв.: «рикарию», «чиноначалія», «свѣтосіяющему», «пресѣщеніемъ», «желаніемъ». Тоді як «ї» («іі») перед

голосними зустрічаємо набагато рідше: «ошѣненіє» [8, арк. 298], «прошеніє» [8, арк. 298зв], «бжїє» [8, арк. 299].

На основі наведених спостережень можемо припустити, що Кревський список (якщо спосіб написання, відтворений С. Голубєвим та, відповідно, І. Потієм, дійсно відповідає тому, який був у Кревському списку і не є слідом правки певного видавця документа) за цією ознакою більше відповідає характеристикам 2–го ПСлВ, тоді як Смоленський набагато хаотичніший, вживаючи часом «ї» («іі»), часом «и», Синодальний же використовує «ї» («іі») лише у виняткових випадках. Це знову–таки свідчить на користь того, що Кревський список постав раніше за останній. Хоча, можливо, такий спосіб написання відображає не лише час, але й географію постановня списків: тоді як використання «ї» («іі») відповідно до правил другого болгарського впливу властиве більше для Кревського і частково для Смоленського списку, тобто для текстів, що постали, швидше за все, на теренах Великого князівства литовського (Смоленськ відійшов до Московського царства щойно в 1520 р., тобто незадовго до постановня Смоленського списку). Тоді як написання з «и» більш властиве для переписувача Синодального, що постав, швидше за все, в одному зі скрипторіїв Московщини (А. Плігузов приписував Новгород як імовірне місце постановня [10, с. 1064]). Та як би там не було, це лише підтверджує висловлене вище припущення, що Кревський список за часом та/або географією свого постановня ближчий до Смоленського, аніж до Синодального списку.

Ще «однією з ознак 2–го ПСлВ, що рано з'являються в давньоруських рукописах, є написання з «жд» чи «кжд» у відповідності з праслов'янським *dj. Написання з «жд» у вказаній позиції (що відображає рефлекс *dj в південнослов'янських діалектах) були нормативними для давньоруських рукописних книг XI–XII ст.; протягом XIII–XIV ст. вони були повністю витіснені написаннями з «ж», що відображає рефлекс «*dj» у східнослов'янських діалектах. Написання з «кжд» чи «кжд» знову з'являються в давньоруських рукописах з кінця XIV ст.» [1, с. 136]. Цю ж ознаку наводить для 2 ПСлВ і Б. Успенський [13, с. 57]. Ось приклади такого написання у списках «Послання Мисаїла»: «комуждо» у Смоленському [5, арк. 226зв], Синодальному [8, арк. 298] та Кревському [2, с. 201], «посаждей» (так само в усіх трьох списках), «порождение» (так у Смоленському [5, арк. 227] та Синодальному [8, арк. 299зв] списках, у Кревському «порождєніємъ» [2, с. 201]), «первородєныхъ» у Смоленському [5, арк. 230], Синодальному [8, арк. 303зв] і Кревському [2, с. 203], «побѣждая» [5, арк. 229; 8, арк. 302; 2, с. 203], «между» [5, арк. 233; 8, арк. 308зв; 2, с. 206]. На те, що це далеко не самозрозумілі способи написання таких слів, однакові для всіх списків, вказують наступні приклади, де у випадку рефлексу «*dj» бачимо в наявних списках варіації: постійно у слові «прежде», яке подається з «жд» у Смоленському [5, арк. 228зв, 231, 232зв] та Кревському [2, с. 203, 204, 206] списках, однак без «д», а лише із «ж» (відповідно до східнослов'янського узусу) в Синодальному: «прежъ» [8, арк. 302, 305зв, 307зв]; «заблождиши» у Смоленському списку [5, арк. 229зв], тоді як у Синодальному знову лише із

«ж»: «заблужших» [8, арк. 303зв], а в Кревському із «дж», але без «ж»: «заблудших» [2, с. 203]. Або ось де прикладу слово «порожени», написане без «д» як у Смоленському [5, арк. 230зв], так і в Синодальному («порожени») списку [8, арк. 304зв] (і це попри численні приклади написання з «жд» слів із коренем «рожд» у обох списках, деякі з яких наведені вище), тоді як у Кревському бачимо «жд»: «порождены» [2, с. 204]. Або слова з коренем «суд»: «блѣгорассуждени» у Смоленському [5, арк. 233зв] та Кревському [2, с. 207] списках і «блѣгорассуждени» в Синодальному [8, арк. 309], як і трохи нижче знову: «разсуждени» у Смоленському [5, арк. 233зв] та Кревському [2, с. 207] і «рассужение» в Синодальному [8, арк. 309зв]. Чи от у слові «схождение» у Смоленському [5, арк. 242–242зв] та Кревському [2, с. 214]: «схождение», тоді як трохи нижче в Смоленському подано вже без «д»: «исхождения» [5, арк. 242зв], хоч у Кревському далі через «жд»: «исхождения» [2, с. 214].

Інша ознака 2-го ПСлВ стосується «написань з «ѣ» після «р» у словах із неповноголосими сполуками типу «врѣмя», «брѣмя», «срѣда», «прѣдѣль». Написання вказаних сполучень з «ѣ» характерні для південнослов'янських, а також давньоруських рукописів XI–XII ст., а протягом XIII–XIV ст. вони були майже витіснені (правда, не повністю) зі східнослов'янської писемності написаннями з «е». В епоху 2-го ПСлВ написання неповноголосих сполук із сонантом /r/ з буквою «ѣ» після «р» знову входить у норму багатьох давньоруських переписувачів, хоча й не всіх» [1, с. 137]. Подивимося, чи проявляється ця характеристика у наявних списках «Послання Мисаїла» і наскільки. Так, у Смоленському списку зустрічаємо варіант «врѣмя» [5, арк. 228], тоді як у обох інших на цьому місці звичне «время» [8, арк. 301; 2, с. 202], у Смоленському «трѣбующих» [5, арк. 234], «потрѣбну» [5, арк. 237], «прѣдстанем» [5, арк. 246] тоді як у Кревському «требующихъ» [2, с. 207], «потребну» [2, с. 210], «предстанемъ» [2, с. 218]. Зате на іншому місці вже обидва списки подають одноставно «врѣмя» [5, арк. 241, 2, с. 213, 222], хоча також в обох списках одноставно бачимо й форму через «е»: «времени» [5, арк. 246, 2, с. 217]. На те, що таке вживання не було постійним та надто поширеним, як зауважила й М. Гальченко, вказує написання інших слів із цієї категорії через «е»: «прещение» [5, арк. 246], де через «е» написаний і його відповідник у Кревському – «прещеніа» [2, с. 217], а також слів із коренем «срѣд», які у повних списках пишуться через «е»: «средостение» [5, арк. 245, 2, с. 217], так само й слова з коренем «трѣб» – «потребно» [5, арк. 244 (двічі), 2, с. 216 (теж двічі)] та ін.

З ознак другого болгарського впливу залишається згадати ще типове вживання літери юс великий, яка, як відомо, вийшла була з ужитку на Русі після XII ст., а повернення її відбулося з приходом 2-го ПСлВ наприкінці XIV та в XV ст. [1, с. 140]. З усіх списків вживання цієї літери бачимо лише в Смоленському списку, про що було зауважено й при його виданні [5, с. 406]. На жаль, через втрату рукопису Кревського списку нічого про вживання юса великого в ньому сказати неможливо. У Синодальному списку юс великий не використовується взагалі, натомість як виняток іноді помічаємо там вкраплення скоропису,

як-от в імені «арона» [арк. 300зв], де скорописом написано першу літеру («а»), та в деяких інших словах. Це спостереження підтверджує доволі пізні датовання Синодального рукопису, часом постановня якого дослідники вважають максимум 1550–і рр. [8, с. 285].

З наведеного аналізу елементів другого південнослов'янського впливу в наявних списках «Послання Мисаїла» можемо зробити кілька висновків. Перший з них стосується Синодального списку, порівняння якого з іншими списками щодо слідів 2 ПСлВ, з одного боку, вказує на те, що в його антиграфі таких елементів було набагато більше, а з іншого їхнє чимраз більше затирання в процесі переписування, вкупі зі спорадичними вкрапленнями скоропису, підтверджують доволі пізній час постановня цього рукопису, який дослідники, на підставі аналізу філіграней, датували найпізніше 1550–ми роками.

Разом із тим Смоленський список виявляє найбільшу кількість елементів 2 ПСлВ, що, вочевидь, вказує на раніше походження цього тексту, датованого на підставі аналізу філіграней 1520–ми роками [9, с. 626].

Із цих спостережень можемо зробити висновок про втрачений на сьогодні Кревський список. З огляду на те, що в ньому збереглося набагато більше слідів 2 ПСлВ, ніж у Синодальному, але в той же час менше, ніж у Смоленському, та враховуючи тенденцію до затирання цих слідів, логічно припустити, що Кревський список постав орієнтовно між 1520–ми (часом постановня Смоленського списку) та 1550–ми (часом постановня Синодального) роками.

Врешті, головний висновок стосується архетипу «Послання Мисаїла». Проведений детальний аналіз елементів 2 ПСлВ у збережених текстах документа вказує на те, що в архетипі грамоти повною мірою були присутні характерні для згаданого явища графіко-орфографічні ознаки. Цей фактор слід обов'язково враховувати при виробленні критичного тексту послання, в якому мають знайти своє відображення елементи другого південнослов'янського впливу, особливо ті з них, які зустрічаються на відповідних місцях принаймні у двох списках.

Список використаних джерел

1. Гальченко М. Г. О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – Москва, 2000. – С.123–152.
2. Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. / Архив Юго-Западной России [видав. Голубев С.] – К., 1887. – Ч.І. – Т.7. – С.193–231.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т.5.
4. Жуковская Л. П. – Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV – 1-й пол. XVI в. (Об ошибочности понятия «второе южнославянское влияние») // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. – Москва, 1987. – С.144–176.
5. Заторський о. Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.18 / Український археографічний збірник. – Київ, 2013. – Т.21. – С.401–428.
6. Булгаков М. История Русской церкви. – СПб., 1883. – Кн.5. – Т.9.
7. Пересторога / Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т.4. – №149.
8. Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Нова серія. –

Вип.7 / Український археографічний збірник. – Київ, Нью-Йорк, 2002. – Т.10. – С.281–296.

9. Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – Ч.3. – Москва, 1987.

10. Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – Ч.5. – Москва, 1992.

11. Соболевский А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках // Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. / Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т.74. – №1. – СПб., 1903.

12. Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [выдав. Петрушевич А. С.]. – Львів, 1870.

13. Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). – Москва, 1994.

References

1. Hal'chenko M. H. O vremeni poyavleniya i kharaktere rasprostraneniya ryada graphico-orfographicheskikh priznakov vtoroho yuzhnoslavyanskoho vliyaniya v drevnerusskikh rukopisyakh kontsa XIV – pervoy poloviny XV vekov // Lingvisticheskoye istochnikovedeniye i istoriya russkoho yazyka. – Moskwa, 2000. – S.123–152.

2. Hramota kiyevskaho mitropolita Misaila k pape Sixtu IV, 1476 h. / Arkhiv Jugo-Zapadnoy Rossii [vydav. Holubev S.]. – Kyiv, 1887. – Ch.I. – T.7. – S.193–231.

3. Hrushevs'kyi M. S. Istoriya ukrayins'koyi literatury. – Kyiv, 1995. – T.5.

4. Zhukovskaya L. P. Gretsizatsyya i arkhazitsyya russkoho pis'ma 2–y pol. XV – 1–y pol. XVI v. (Ob oshybochnosti ponyatiya «vtoroye yuzhnoslavyanskoe vliyanie») // Drevnerusskiy literaturnyy yazyk v ego otnoshenii k staroslavyanskomu. – Moskwa, 1987. – S.144–176.

5. Zators'kyi o. N. «Poslannya Mysayila» za Smolens'kym spyskom // Ukrayins'kyi arkhеографічний shchorichnyk. – Nova seriya. – Vyp.18 / Ukrayins'kyi arkhеографічний zbirnyk. – Kyiv, 2013. – T.21. – S.401–428.

6. Bulhakov M. Istoriya Russkoy tserkvi. – Sankt–Peterburg, 1883. – Kn.5. – T.9.

7. Perestoroha / Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii. – Sankt–Peterburg, 1851. – T.4. – №149.

8. Rusyna O. Mysayilove poslannya Syxtu IV za Synodal'nym spyskom // Ukrayins'kyi arkhеографічний shchorichnyk. – Nova seriya. – Vyp.7 / Ukrayins'kyi arkhеографічний zbirnyk. – Kyiv, New–York, 2002. – T.10. – S.281–296.

9. Russkiy feodal'nyy arkhiv XIV – pervoy treti XVI vekov. – Ch.3. – Moskwa, 1987.

10. Russkiy feodal'nyy arkhiv XIV – pervoy treti XVI vekov. – Ch.5. – Moskwa, 1992.

11. Soboлевский А. И. Yuzhnoslavyanskoye vliyanie na russkuyu pis'mennost' v XIV–XV vekakh // Perevodnaya literatura Moskovskoy Rusi XIV–XVII vv. / Izvestiya otdeleniya russkoho yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk. – T.74. – №1. – Sankt–Peterburg, 1903.

12. Sobornoye poslaniye russkoho dukhovenstva i myryan k Rymskom pape Sikstu IV, pysannoye iz Vil'ny 14 marta 1476 h. / [vydav. Petrushevych A. S.]. – L'viv, 1870.

13. Uspenskiy B. A. Kratkiy ocherk istorii russkoho literaturnoho yazyka (XI–XIX vv.). – Moskwa, 1994.

*Zatorskyi N., doctoral student in theology
at the University of Fribourg (Switzerland),
o_nazariv@yahoo.de*

Elements of the Second South Slavonic Influence in the existing copies of the Epistle of Misael

The article examines most remarkable traces of the Second South Slavonic Influence in the three preserved copies of the Epistle of Misael: that of Smolensk, the Synodal one and that of Krewo. The analysis allows detecting some characteristic features of the archetype of the Epistle, the charter, from which all preserved copies of this document derived. Comparing the orthography of various copies allows us to fix the approximate date of the manuscript of Krewo, which is lost now.

Keywords: the Epistle of Misael, Second South Slavonic Influence, the manuscript of Krewo, the Smolensk manuscript, the Synodal manuscript.